

Г.Е.Есиркепова¹, Д.Сулеймен²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-дің аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты

²Абай атындағы ҚазҰПУ 2-курс магистранты

СӘЙФ САРАЙДІҢ «ТҮРКІШЕ «ГҮЛІСТАН» ДАСТАНЫНДАҒЫ ЭПИТЕТ ПЕН ТЕҢЕУЛЕР

Аннотация. Бұл мақалада Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түрки» дастанындағы эпитет пен теңеу – көркемдегіш құралдарға мысалдар келтіріледі. Дастандағы қолданыстардың ерекшеліктері сараланады. Әсіресе, ақынның эпитет пен теңеулерді пайдаланудағы шеберлігі талқыланады. Қажым Жұмалиев пен Зейнолла Қабдолов сынды әдебиетші-ғалымдардың эпитет (айқындау) пен теңеуге қатысты тұжырымдарына дастаннан мысалдар келтіріледі. Сәйф Сарайи дастанында кездесетін эпитет пен теңеулердің берілу тәсілі де қарастырылады. Әртүрлі тақырыптар қамтылған «Гүлстан би-т-түрки» дастанында кездесетін теңеулердің кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, мінезін және өзгелермен қарым-қатынасын ашу мақсатында қолданылғаны мысалдармен көрсетіледі. Шығыс әдебиетіне тән кейбір бейнелі сөздердің көркемдегіш құралдар арқылы хикаятта ерекше мазмұнға ие болып тұрғаны сараланады.

Тірек сөздер: Сәйф Сарайи, «Гүлстан би-т-түрки» дастаны, эпитет, теңеу.

Г.Е.Есиркепова¹, Д.Сулеймен²

¹КазНПУ имени Абая, старший преподаватель, к.ф.н.

²КазНПУ имени Абая, магистрант 2-курса

УПОТРЕБЛЕНИЕ СРАВНЕНИЙ И ЭПИТЕТОВ В ПОЭМЕ САЙФА САРАЙИ «ГУЛИСТАН БИ-Т-ТУРКИ»

Аннотация. В этой статье приводятся примеры эпитетов и сравнительно-изобразительных средств в поэме Сайфа Сарайи «Гюльстан би-Т-турки». Анализируются особенности словоупотреблений в эпосе. Особенно обсуждается мастерство поэта в использовании эпитетов и сравнений. Приводятся примеры к заключениям таких ученых-литературоведов, как Кажым Жұмалиев и Зейнолла Қабдолов относительно эпитетов и сравнений. Также рассматривается способ передачи эпитетов и сравнений, встречающийся в саге Сайфа Сарайи. На примерах показано, что в поэме «Гулистан би-Т-турки», где освещаются различные темы, используются сравнения с целью раскрытия внутренней души, характера и взаимоотношений героя с другими персонажами.

Некоторые образные слова, характерные для восточной литературы, приобретают особое содержание в рассказе за счет использования образных средств.

Ключевые слова: Сайф Сарайи, поэма «Гулистан би-Т-турки», эпитет, сравнение.

G.E. Yesirkepova¹, D.Suleymen²

¹KazNPU named after Abai, senior lecturer., Candidate of Philology

²KazNPU named after Abai, 2nd-year master's student

THE USE OF COMPARISONS AND EPITHETS IN SAIF SARAYI'S POEM «GULISTAN BI-T-TURKI»

Annotation. This article provides examples of epithets and comparative-visual means in Saif Saraya's poem «Gulistan bi-T-Turki». The features of word usage in the epic are analyzed. The poet's skill in using epithets and comparisons is particularly discussed. Examples are given from the conclusions of such literary scholars as Kazhym Zhumaliyev and Zeynolla Kabdолоv regarding epithets and comparisons. The method of conveying epithets and comparisons found in the Saif Saraya saga is also considered. The examples show that in the poem «Gulistan bi-T-Turki», which covers various topics, comparisons are used to reveal the inner soul, character and relationship of the hero with other characters. Some figurative words, characteristic of Eastern literature, acquire a special content in the story due to the use of figurative means.

Keywords: Saif Sarayi, poem «Gulistan bi-t-turki», epithet, comparison.

Орта ғасыр әдебиеті Шығыс әдебиетінің бар асылын келесі ғасырға жеткізіп тұрған көпір іспеттес көркем туындылардың мазмұны терең. Барша түркі халықтарына ортақ әдеби кезеңге Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Йүгінеки, Сәйф Сарайи және т.б. ақын-ғұламаларды жатқызамыз. Бұл дана ғалымдардың тек түркі әлемі ғана емес, барша әлем жұртына тигізген еңбектері ерен. Сондай бір құнды еңбектің бірі – Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түрки (Түркіше Гүлстан)» дастаны.

Дастанды ақын шығыс әдебиетінің атақты ақыны Сағди Ширазидан аударып, нәзира-гөйлік дәстүрмен бізге қайта жырлап жеткізді. Сегіз баптан тұратын дастанда адам бойында болуы керек бүкіл игі қасиеттердің бәріне мысалдар келтірілген. Шайыр дастанда оқырманға әсерлі болуы үшін және сөз құдыретін арттыру мақсатында әдебиеттегі көркемдегіш құралдарды мейлінше орынды пайдалануға тырысқан. Ақынның бұл шеберлігі сәтті шықты. Мысалы, «Патшалар туралы» деген дастанның бірінші бабын-дағы он үшінші хикаятта теңеу тәсілі былай қолданылған:

«Дүниеде маған бұл сәттен тамаша сәт жоқ,

Рақатта өзім, көңілде *зәредей* қайғы жоқ» [1, 21 б.].

«Теңеу – құбылысты басқа нәрселермен салыстыру негізінде жасалатын бейнелі сөздер, туынды мағыналы сөздер, құбылту түрлері аз емес. Олардан теңеудің айырмасы – мұнда салыстыру тура, айқын көрінеді. Нені және немен салыстырғаны анық болады» [2, 323 б.]. Ақын «*зәредей*» деп қолдану арқылы қайғының денгейін ғана көрсетіп қоймағандығын, сөздің экспрессивтік қызметін көрсетіп тұрғандығын байқай аламыз.

Баптың жиырма сегізінші хикаятында ұстазын басып озбақ болған шәкірт туралы сөз етіледі. Ұстазын сыйламай шаршы алаңға өзімшілдік танытып шығуын ақын пілге теңеп былай көрсеткен: «Мемлекет қайраткерлері, әмірлер мен уәзірлер, ақсүйектер мен мырзалар келді. Жігіт есірік піл сияқты аренаға шығып: «Темірден тау болса да жерінен қопарғаймын», – деп дандайсыды» [1, 336.]. Жігіт ұстазынан жеңіліп қалады. Себебі ұстазы оған үш жүз алпыс түрлі күрес тәсілінен тек үш жүз елу тоғызын ғана үйретеді. Келесі хикаятта патша дәруішпен пікір алмасып отырып, байлықтың тұрақсыздығын мойындайды:

«Бүгін бар қолыңда байлық пенен патшалық,

Қолдан-қолға жүрер ол дәреже мен дәулет.

Құмырсқа жанын азар қылма,
Сүлеймендей қолыңда болса қуат» [1, 34 б.].

Келесі мысалда да -дай, -дей жұрнақтары арқылы жасалынған бірнеше сөздермен тіркесіп келген теңеу түрін көре аламыз: «Бірде кешке қарай бір топ адамдардың ортасына түстім. Ішінде абыржыған жүзді әнші бар екен. Тамағын кенеп, отырған жұрттың жүйкесіне тиетіндей қарлығыңқы үнмен жырлай бастады.

Өлең

Әнші әнді айта бастады,
Әкесінің қабірінде жьылағандай.
Тыңдағандар оған айтар: «Жетер, тоқтат», – деп,
Қолдарымен құлақтарын тұтып бек» [1, 47 б.].
Өмірдің өткінші екенін отыз бірінші хикаятта былай береді:
«Сахара желі сияқты өмір кешті (өтті),
Қайғы жәбірін де, қуаныш ләззатын да кешті.
Қатал (азаптаушы) ойлайды бізге жапа қылдым деп,
(Шын мәнінде) жапасы бізден өтті де, оған (мәңгі) қалды.
Ол патшаға мұның насихаты ұнады да, азатетті» [1, 34 б.].

Үзіндіден байқап отырғанымыздай, ақын өмір «Сахара желі сияқты» деп «сияқты» сөзі арқылы жасалған қолданыс туғызып отыр. Секілді, сияқты, такылеттес, іспеттес, бейне, құдды т.б. сөздердің тіркесуі арқылы да теңеу жасалады. Төмендегі мысалдар да осындай жолмен жасалған:

«Таң мезгілінде ол діндарға бұлбұл,
Бұл нақылды адам сияқты оқыр.
Кімді көрсең, бәрі оған мадақ айтып,
Бар ынтасымен оның рахматын тілер.
Гүл де, бұлбұл сияқты, мадақ айтар, біл,
Болып әрбір тікені – мадағына тіл» [1, 50 б.].
«Болмаса ет қайғырмас, ей, әзиз ер, дастарқанда,
Жүгері наны ет сияқты жаяу, аш әрі шаршаған жарлығы» [1, 55 б.].
«Кім жесе аш болып құрғақ нан,
Қарынында (асқазанында) шекер сияқты отырар (сіңер)» [1, 65 б.].
«Оның азығы жоқ болса, көгерген
Құрғақ нан тауып, шекер сияқты жер» [1, 69 б.].
«Қай жерге барса да ғалым онда
Білер бағасын таза гауһар сияқты.
Жат жерде тентіреп жүрсе надан бек баласы,
Сөзсіз не делдал, не жүк тасушы болар» [1, 75 б.].
«Гүлдүр бұл Сарайи Сәйф алайда,
Дұшпан көзіне тікен көрінер.
Жарғанаттың жарықты сүймейтіні сияқты,
Күншіл білім иесін сүймес» [1, 80 б.].

«Біреудің көңілі (жүрегі) қолынан кетіп, жанын тәрк етіп, назары опат орнына түсіп тұрар еді. Аузы тағамнан, көзі ұйқыдан кесіліп, күндіз – сабыр, түнде қарар қылмады. Бейне бір тұзаққа түскен құс сияқты еді» [1, 80 б.].

«Жігіттік шағымда біреумен достастым. Достығымыз сондай, мбір қабық ішіндегі екі бадам сияқты едік» [1, 82 б.].

«Жаным оған байлаулы еді. Өйткені мінезі жақсы, үні жағымды, жаңа туған ай сияқты сыртқы келбеті де әсем еді.

Өлең

Кім көріпті бұл сияқты сұлуды,

Сұлулық ішінде күн сияқты мәшһүр.

Денесі – ақжұпар (жасмин), *періште келбетті* сүйікті,

Ол жүзі ай еді, жаһан жаны» [1, 88 б.].

Сөз өнерінің ғылымы туралы «Әдебиеттанытқыш» еңбегінде А.Байтұрсынұлы теңеуге қағысты тұжырымдарын былайша берген: «Көріктеу, нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанымен, нәрсенің бернесін сүгіреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [3, 25 б.].

Ғалым теңеуді екі түрге бөлген: 1) әншейін теңеу, 2) әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу – әдетті теңеу болады. Мәселен, удай ащы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «удай», «айдай», «күйедей» деген сияқты сөздер, –дейді [3, 27 б.]. Мысалы, «Адамгершілік және қанағат туралы» дастанның үшінші бабының жиырма жетінші хикаятында Ахмет Байтұрсынұлы айтқан әдейі теңеу түрін көре аламыз: «Төртіншіден, Дәуіттің» даусындай ұшар құсты, ағар суды тоқтатағын әсем үнді болу керек. Ол бұл қасиетпен халайықтың көңілін жаулай білгей» [1, 76 б.].

Қ.Жұмалиев те өз еңбегінде теңеудің көпшілігі зат есімге, есімше етістікке жалған-ған -тай (-тей), -дай (-дей), -ша (-ше), және -дайын (-дейін) жұрнақтары арқылы жасалатындығын анықтай түсіп, -тай (-тей), -дай (-дей) сөзге жұрнақ ретінде жалғанса ғана теңеулік мағына беретіндігін, ал көсемше етістік боп келген жерлерде теңеулік мағына бермейтіндігін ескерткен. Төмендегі мысалдарға назар аударайық:

«Ей, сыртынан тақуалықпен безенген,

Ішінде *зәредей* жоқ тақуалық пейілі.

Қолында бар болса (билік) көрсет еліңді,

Жоқ болса, не керек бос мақтан» [1, 61 б.].

«Мені сен сол *құмырсқадай* жақын біл,

Жол үстінде оны жаншып өтер піл.

Мен жұртқа зақым келтіретін сона емеспін,

Кедейлік патшалығында ескерілетін болармын.

Бұл нығмет шүкірін қылсам керек көп,

Кісі көңілін қалдыратын әдегім жоқ» [1, 63 б.].

«Ол бір араб данышпанынан: «Бір күнде қанша тамақ жеу керек?» – деп сұрады. «*Жүз дирхам (грек ақшасы) ауырлығындай* болса, жеткілікті», – деп жауап берді. «Ол қаншалықты қуат береді?» – деді. «Осындай мөлшерде жесең, тамақ сені көтереді де, бұдан артық жесең, саған тамақты көтеруге тура келеді», – деді. Яғни ақылды өмір сүру үшін тамақ жесе, надан тамақ жеу үшін өмір сүреді» [1, 64 б.].

«Алайда мейірімді де рақымды Тәңірінің шапағатымен біраз уақыттан соң қайта оралды. Дәуіттің даусындай әсем даусы өзгеріп, *Жүсіптің жамалындай* жамалы солғын тартқан. Жұп-жұмыр иегіне алхоры тозы отырып, сұлулық базарының сәні кеткен. «Қарсы келіп көріседі» деп дәмеленді. Бірақ көріспей былай дедім:

Өлең

Солды *қызыл гүл сияқты* бетің, ей, сұлу,

Сұлулығыңның жарқын кездері өтті-кетті.

Үкімінді тындар еді сұлтаны Шын,

Енді бүгін сөзінді тындамас шыбын» [1, 89 б.].

«Бір ғалымнан: «*Ай жүзді* сұлумен біреу оңаша отырса. Есік байлаулы (бекітулі). Аңсары ауып, нәпсісі бойын билеп алған. «Құрма пісті, ал күзетші кедергі келтірмейді»

деп *арабтар айтқандай*. Ол біреу ұстамдылық қуағымен осы жағдайдан саламат құтыла ала ма?» – деп сұрады. «Егер ол ай жүздіден саламат құтыла білсе де, күншілдердің өсегінен құтыла білмес», – деді» [1, 89 б.].

«Тілегім сол – қолыма бұрымының ұшы түскей,

Жамарттың жеңінен кедейдің қолына дирхем түскендей» [1, 89 б.].

«Темірден арқасы бар таразыдай (болса да) ол ер,

Алтынды көріп, басын иіп, өбер жер» [1, 96 б.].

«Сені *томы сияқты* шекерменен тамақтандырып,

Жан-тәніммен қызмет етуге дайынмын.

Күшім жеткенінше көңіліңді аулайын,

Неше жәбір көрсетсең де дәйім шыдайын» [1, 99 б.].

А.Байтұрсынұлы айтқан тұжырымды «Әдебиет теориясы» атты еңбегінде белгілі ғалым Қажым Жұмалиев те нақтылай түскен болатын. Ғалым тұрақты эпитет деп көпшілігіне сол нәрсеге тұрақталып, бекілген эпитеттерді айтуға болады деген. Төмендегі мысалдарға қарай отырып, бұл эпитеттер өзге де Орта ғасыр шайырларының шығармаларында кездесетінін байқаймыз. Бұдан бұл эпитеттердің сол дәуірде тұрақты эпитет болған деп тұжырым шығара аламыз.

«Ол кезде мен бірнеше достарыммен қажылық сапарда болып, Меккеге зиярат қылып келгенімде, ол досым екі күндік жерден келіп, қарсы алды. Түрі аянышты. Жүрегі *қайғы отында* жапа шеккен. «Бұл не жағдай?» – деп сұрадым. «Сен айтқандай болды. Бірнеше дұшпандар мені опасыз деп айыптады. Патша да істің мәнін анықтап жатпай-ақ, зынданға тастауды бұйырды. Ол күні әзиз достар, ескі таныстар шындықты ашып айтпай үнсіз қалды» [1, 25 б.].

«Қараның ол уақытта құмарлық сезімі бойын билеп, нәпсісі жеңді. Мың мейіріммен *махаббат мөрін* ашты» [1,38 б.].

Қорыға келгенде, Сәйф ақынның «Түркіше Гүлстан» дастанындағы эпитет пен теңеулер оқырман назарын сол мәселеген аудару мақсатында қолданған деп тұжырым шығара аламыз. Ақынның бейнені дәл бере білуі – оның «сөз патшасының» хас шебері екенін дәлелдей түседі. Бұдан да бөлек көркемдегіш құралдардың барына күмән келтіре алмаймыз. Себебі қаншама ғасыр өтсе де, өзінің мазмұны тұрғысынан құндылығын, көркемдігін жоғалта қоймағандығы анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Әдеби жәдігерлер: 20 томдық. –Алматы: Таймас, 2010. –9 т. : Сәйф Сарайи. Гүлстан би-т-түрки / Құраст. Ә. Керімұлы. –480 б.

[2] Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. –Алматы: Атамұра, 2003. 280 б.

[3] Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. –Алматы, 1969. –243 б.